

Юрій Мефодійович Ковальчук,

кандидат психологічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу діагностики обдарованості
Інституту обдарованої дитини НАПН України,
м. Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0001-6686-3579>

УДК 159.9.07

DOI: [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2022-4\(87\)-43-53](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2022-4(87)-43-53)

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК МЕХАНІЗМ АКТУАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ РОЗКРИТТЯ ПОТЕНЦІАЛУ СИСТЕМИ ЗДІБНОСТЕЙ ІНДИВІДА

Анотація.

Стаття містить виклад основних положень авторської концепції феномена професійного самовизначення. Професійне самовизначення трактується як психологічний механізм актуалізації процесу розкриття життєвого потенціалу індивіда, зокрема потенціалу його здібностей і обдарованості. Обґрунтовано припущення про те, що професійне самовизначення – це один із визначальних елементів сукупності протофеноменів самовизначення як фундаментальної універсальної здатності людини. Наголошено на тому, що врахування обставин, особливостей походження і структурно-функціональної приналежності професійного самовизначення відіграє важливу роль у побудові розуміння психологічної сутності проблеми вибору індивідом професійного виду життєвої активності, зокрема імпліцитних її аспектів. Це стосується насамперед такого аспекту цієї проблеми, як місце професійного виду життєвої активності у загальному контексті життя людини. Функціональне призначення професійного самовизначення у його імпліцитних вимірах значення і смислу полягає у тому, щоб обрати модель благополучного існування протягом робочого дня і всього періоду робочої професійної активності. Психологічним стрижнем виконання цієї функції індивідом є його прагнення уникнення дисонансу між вимогами професії до системи здібностей і якостей працівника і його відповіддю на ці вимоги, а також націленість на досягнення гармонійної відповідності між ними.

У статті наведено опис суб'єктного і об'єктного типів професійного самовизначення. До характеристик суб'єктного типу зараховано впевненість, цілеспрямованість, оптимістичну оцінку своїх можливостей, погляд на професію як таку, якою можна оволодіти, бути успішним у ній і добитися за рахунок присутніх у ній можливостей бажаних життєвих благ і цілей. Об'єктний тип описано як тип, якому властиві надмірна критичність індивіда до своїх здібностей і професійно значущих якостей, невпевненість, низька самооцінка, гіпертрофоване бачення професійних вимог і труднощів, схильність до песимістичної оцінки своїх можливостей в оволодінні конкретною професією, попри її привабливість, залежність від думки і рекомендацій інших, низький рівень резистентності щодо них і низький рівень самодостатності.

Автор звертає увагу на існування кореляції між ступенем обдарованості та віковими особливостями професійного самовизначення, що виявляється насамперед у самовизначенні щодо професій творчого характеру: чим вищий ступінь обдарованості, тим більш раннє та стійке професійне самовизначення. Висловлюється припущення, що цей зв'язок зумовлений особливостями впливу обдарованості на загальне психічне функціонування людини. Значне місце у статті приділено аналізу функціональних зв'язків між феноменами професійного самовизначення і самовизначення як універсальної якості людини, а також глибинних особистісних механізмів, що забезпечують їх роботу.

Ключові слова: життєве самовизначення; життєвий проєкт; професійне самовизначення; ідентичність; професійна ідентичність.

У науці про професійну психологію і поведінку людини не існує достовірних доказів того, що не розподіл ролей у вирішенні завдань виживання у спільній активності первісних людей є протофеноменом фахової диференціації, спеціалізації, визначення, і самовизначення, що утворюють основу професійного самовизначення як цілісного явища і складової частини цивілізованого життя. Не виглядає

неприродним у руслі еволюційного аналізу припущення про те, що професійне самовизначення – це один із визначальних елементів сукупності протофеноменів самовизначення як фундаментальної універсальної здатності представників виду *homo sapiens*, якою вони відрізняються від представників інших видів.

Найвне знання про доісторичні, ранньоісторичні та пізніші форми організації життя

спільнот людей дає підстави для припущення про те, що розподіл і усталене в часі вирішення спеціальних завдань у процесі здійснення роботи з того чи іншого виду виживання поступово еволюціонувало у виокремлення тих чи інших необхідних видів «виробничих» ролей, а пізніше – закріплення їх соціальною групою за окремими особами, які, на думку членів групи, відзначалися відповідними здібнісними можливостями. Виконання індивідом ролі упродовж певних проміжків часу призводило до того, що група починала ідентифікувати такого індивіда з нею, а пізніше – і сам цей індивід поволі звикав ототожнювати себе з виконуваною ним корисною для виживання спільноти роллю. Імовірно, успіхи у здійсненні подібної ролі, позитивні заохочення і схвалення з боку членів групи зумовили появу перших випадків, коли у її виконавців з'являлися емоційні переживання, що справляли внутрішнє позитивне підкріплення і продукували спонукання до повторного і постійного її виконання. Вочевидь так зароджувалося професійне самовизначення.

На це варто звернути увагу, з огляду на те, що (як можна припустити) виконувана в групі роль, життя і сам індивід існували для нього у його первісній свідомості у формі синкретичного уявлення як єдине явище. Це може виявитись важливим для розвитку розуміння психологічної сутності сучасного феномена професійного самовизначення, походження тих чи інших його особливостей, а також його приналежності до більш загального універсального функціонального конструкту психіки людини, яким є самовизначення.

Враховання обставин, особливостей походження і структурно-функціональної приналежності професійного самовизначення відіграє важливу роль у побудові розуміння психологічної сутності проблеми вибору індивідом професійного виду життєвої активності, зокрема імпліцитних її аспектів. Це стосується насамперед такого аспекту цієї проблеми, як місце професійного виду життєвої активності в загальному контексті життя людини.

Традиційні методології досліджень феномена вибору професії та профорієнтаційної практики роблять наголос на прагматичних складниках його кінцевого результату. Поза науковою увагою й інтересом у такому разі залишається низка важливих питань: що відбувається з індивідом, який здійснює професійний вибір, як відбувається сам процес такого вибору, що відбувається з людиною, яка здійснила професійний вибір і почала будувати своє життя відповідно до алгоритмів обраного виду професійної життєвої активності, як впливає здійснений нею вибір на її життя загалом?

Вивчення цього складного клубка проблем потребує наукового підходу, втручання з боку психологічного та інших розділів науки. Задля оптимізації складного – багатовимірнього, багатоаспектного і суперечливого – процесу становлення людського індивіда як носія культури професійної поведінки невід'ємно необхідною є оцінка (зокрема психодіагностична) всіх чи принаймні багатьох його складових частин і елементів. Однією з таких форм втручання є діагностичне вивчення, оцінка та виявлення особливостей професійного самовизначення осіб, що перебувають у процесі підготовки до вибору професії чи у процесі її здійснення. Психодіагностичного вивчення потребують, з урахуванням специфіки професійного самовизначення, насамперед особистісні і когнітивні чинники цього процесу, що передбачає пояснення й обґрунтування виявлення впливу особистісних явищ і процесів, а також уявлень, думок, переконань, когнітивних схем і стилів на становлення професійної самоідентичності людини. Взаємодія між групами особистісних і когнітивних явищ є визначальною щодо процесу професійного самовизначення, оскільки саме в результаті їх «перемноження» відбувається вироблення ідентифікації індивіда з тим порядком і стилем життєдіяльності, які передбачено «конституцією» певної професії.

Професійне самовизначення у своїй завершній формі постає професійною ідентичністю. У разі настання такого особистісно-когнітивного стану професійного самовизначення, що є продуктом попередньо здійсненої індивідом роботи, змінюється і його понятійне відображення: з'являється необхідний для номінації цього стану термін «професійна самовизначеність», що є синонімом терміна «професійна ідентичність». Однак термін «професійне самовизначення» за когнітивним обсягом свого змісту більший за обсяг термінів «професійна самовизначеність» і «професійна ідентичність», оскільки він містить значення процесу, питома вага якого в змістовому обсязі цього терміну є переважаючою. З іншого боку, для більш диференційованого і глибокого розуміння феномену професійного самовизначення, що є важливим у контексті вирішення практичних завдань, зокрема діагностичних, варто враховувати різницю між явищами, які номінуються терміном «професійне самовизначення», і явищами, що означаються поняттям «професійна ідентифікація». Процес самовизначення – більш загальне і масштабне явище порівняно з процесом ідентифікації, з огляду на те, що він виконує інтегральну функцію за низкою параметрів, визначальними серед яких є інтеграція зовнішніх і внутрішніх, цільових та інструментальних, об'єктивних і суб'єктивних аспектів процесу.

До групи інструментальних аспектів професійного самовизначення відносяться зміст, механізми і засоби ідентифікації. З позиції використання цих засобів професійне самовизначення являє собою подвійний процес: він інтегрує зовнішній вектор ідентифікації, що спрямований у сферу культури професій, і її внутрішній вектор, який пов'язаний з процесами самоідентифікації, зокрема ідентифікації із змістовими характеристиками автентичності як стрижня самості індивіда. У цьому контексті, професійне самовизначення – це двоєдиний процес, у якому лінії його зовнішнього та внутрішнього векторів перебувають у відношеннях нерозривного зв'язку і взаємодоповнення: особистісне самовизначення посилює ідентифікацію з групою професій або виокремленою професією, а професійне самовизначення посилює розвиток особистісного самовизначення. Резонанс між цими векторами самовизначення спричиняється до появи проєкту, який розставляє всі крапки над «і» і зумовлює остаточне визначення та завершення професійного самовизначення.

Існує два основні поняття, які використовуються для означення аспекту дорослого життя, що аналізується: «професія» і «робота». Поняття професії – категорія надситуативна чи кросситуативна, через що вона значною мірою наповнена особистісним змістом, зокрема процесами самоідентифікації, адже зазвичай доросла людина ідентифікує себе саме з професією.

Робота ж – це форма ситуативного прикладання своїх компетентностей задля заробітку на життя. За характером виконавчих операцій робота може відповідати професії, але, з огляду на різні обставини (зокрема відсутності необхідних умов), людині вона може не підходити, вона не буде себе ідентифікувати з цією роботою, попри те, що вона відповідає професійній ідентичності. Має місце й інша життєва ситуація, коли людина заробляє на проживання, виконуючи різні види некваліфікованої роботи (тип різноробочого), і не ідентифікує себе з жодним видом професійної діяльності.

Професійне ж самовизначення – це вибір не лише між видами професійної діяльності, а й між моделями побудови життя: прагматичною моделлю забезпечення життя і моделлю самореалізації, яка потребує «розроблення» проєкту життя і його виконання. Після здійснення такого вибору професійне самовизначення стає за показником розподілу ціннісних акцентів або частиною завдання забезпечення процесу життя або частиною завдання втілення проєкту життя як цілісного складного продукту осмислення себе і власних можливостей у контексті вивчених і осмислених можливо-

стей світу. Саме вибір такого типу стає тригером функціонального вмикання, задіювання у роботу особистісних чинників професійного самовизначення і надання функціям самості пріоритетного значення в цьому процесі.

«Чи відповідає мені ця професія?» – головне, стрижневе питання, відповідь, на яке виробляє індивід у процесі професійного самовизначення. Це не питання «Чи відповідаю я професії?», яке відображає зміст поширеної стратегії в пошуках професійної ідентичності і яка домінує явно чи приховано у традиційних дослідженнях феномена вибору професії, а також у практиці професійного консультування. Це питання, яке виникає у практиці пошуку професійної ідентифікації людей відповідного особистісного типу, що зумовлює актуалізацію особистісної налаштованості на застосування в процесі професійного самовизначення відповідних типів ідентифікації.

Два основні типи ідентифікації з професійним видом діяльності «Це моє» і «Це не моє» як відповідно типи позитивної ідентифікації та контридентифікації означає згоду індивіда чи незгоду жити певним чином у майбутньому. Формула «Це моє» виражає передбачення можливості таким чином структурувати своє життя, щоб воно було комфортним процесуально і продуктивно-успішним стосовно задоволення культурного мінімуму або ж культурного максимуму життєвих потреб. Формула «Це не моє» виражає відхилення такого варіанту структурування свого життя, яке за прогнозом індивіда буде породжувати відчутний постійний дискомфорт у процесі професійної активності і не дасть можливості задоволення культурного мінімуму або ж культурного максимуму його життєвих потреб.

Формула «Це моє» виразно вказує на такий тип самовизначення, коли індивід «примірює» професію на себе (чи підходить мені ця професія [за аналогією – сукня, костюм, автомобіль тощо]), а не себе на професію (чи підхожу я цій професії [за аналогією: цій сукні, для якої я надто повна, цьому костюму, для якого я не такий багатий] тощо), коли не бажання чи ідеальні, емоційно привабливі уявлення про себе, свої здібності, своє майбутнє життя виступають критеріями «присвоєння» професії, а умови професії, професійні вимоги використовуються як критерії самооцінки в широкому, мало не всеохопному діапазоні її аспектів.

У випадку функціонального застосування формули «Це моє» має місце суб'єктний тип професійного самовизначення. Він засвідчує наявність в індивіда ресурсів особистісної зрілості та готовності до їх використання для розв'язання як проблем професійного самовизначення, так і проблем професійної підготовки

та діяльності. Професія постає тут у ролі об'єкта – «Це»; людина ж – у ролі того, хто визначає приймати чи не приймати об'єкт «Це».

Відзеркалення психологічною метафорою другого типу самовизначення потребує інших конструктів. У процесі професійного самовизначення такі конструкти мають місце і використовуються, проте переважно в плані внутрішнього особистісного дискурсу через цензурування її змісту з боку регуляторів психологічного захисту. Вони можуть проникати на рівень свідомості на короткий проміжок часу в режимі виникнення автоматичних думок або ж під впливом обставин, що стимулюють їх словесне оформлення й артикуляцію або ідентифікацію з готовими формулами в ситуаціях стандартизованого опитування і тестування. Зазвичай за змістовим і смисловим наповненням вони є особистісно негативними і відображають песимістичну оцінку потенціалу власних ресурсів. Формулами, що на буденному рівні свідомості відображають цей тип професійного самовизначення, є формули «Я не для цього», «Я не народжений для цієї професії», побутовий варіант – «Я не по цьому», «Мені не вистачає здібностей для того, щоб бути ... (будівельником, журналістом тощо)».

Це об'єктний тип професійного самовизначення. Характерним для нього постає зміна акцентів ідентифікації, унаслідок якої об'єктом оцінки є не особливості та можливості професії, а особливості і можливості людини, що розв'язує проблему самовизначення щодо професії. Імплицитно певна професія наділяється характеристиками суб'єктності, коли ніби сама професія зі своїх позицій оцінює і робить висновки щодо професійної придатності людини. Оцінка такої ситуації як парадоксальної зменшується, якщо пригадати практику професійного відбору, коли вимоги професійної діяльності репрезентують суб'єкти відбіркових комісій, а претенденти на допуск до цієї професійної діяльності вочевидь виступають у ролі об'єктів оцінювання. «Об'єктивізація» особистісно інтимних процесів професійного самовизначення є, таким чином, одним із реальних феноменів, виявлення якого становить одне з важливих завдань діагностики. Його можна розглядати як частковий прояв процесу інтериоризації зовнішнього контролера з оцінки соціальної придатності, цінності та відповідності індивіда.

Отже, існують суб'єктний і об'єктний типи професійного самовизначення. Можна припустити, що перший тип відрізняється від другого низкою психологічних проявів: суб'єктний тип характеризується впевненістю, цілеспрямованістю, оптимістичною оцінкою власних можливостей, поглядом на професію як таку,

якою можна оволодіти, бути успішним у ній і досягти за рахунок присутніх у ній можливостей бажаних життєвих благ і цілей.

Для другого типу властиві надмірна критичність до своїх здібностей і професійно значущих якостей, невпевненість, низька самооцінка, гіпертрофоване бачення професійних вимог і труднощів, схильність до песимістичної оцінки своїх можливостей в оволодінні певною професією, попри її привабливість, залежність від думки та рекомендацій інших, низький рівень резистентності щодо них і низький рівень самодостатності. Така надмірна критичність до себе не є безневинною чи нейтральною: вона зумовлює особистісні трансформації, які призводять до виникнення та розвитку позиції самоприпинення, що може виявлятися не лише в ситуаціях побудови системи професійного самовизначення, а й в інших життєво важливих ситуаціях, перетворюючись таким чином на універсальну життєву самоналаштованість, сутність якої полягає в реагуванні у ситуаціях вибору за логікою моделі самообмеження. Основою розвитку і функціональної актуалізації об'єктного типу професійного самовизначення є, як впливає з аналізу, феномени особистісного дефіциту.

Існує залежність між суб'єктними і об'єктними типами професійного самовизначення та рівнями професійно-життєвих потреб, які можуть бути задоволеними в професійному житті: чим нижчий рівень потреб, тим більшою мірою професійне самовизначення є суб'єктним (в силу доступності потреб). І навпаки – чим вищі за рівнем потреби, тим більшою мірою задіюється об'єктний спосіб професійного самовизначення, що найчастіше постає у формі питання «Чи зможу я відповідати цій професії?» і має місце, коли ідеться, зазвичай, про творчі професії.

Це поділяє всіх на два особистісних типи: сильний тип, що використовує переважно суб'єктний метод професійного самовизначення щодо професій «вищого рівня» («ця висока професія – це моє») і слабкий тип, що схильний до застосування об'єктного методу («ця професія не для мене: я не потягну її»).

Спостерігаються також інші види емпіричних кореляцій. Кореляція між ступенем (масштабом) обдарованості та ступенем професійного самовизначення: чим більша обдарованість, тим більш раннє і стійке професійне самовизначення. Така кореляція до певної міри є специфічною: вона виразно властива професіям творчого характеру (мистецтво, література, наука, винахідництво). Такий вплив обдарованості на професійне самовизначення закономірний: він пояснюється тим, що сформованість і функціональна присутність у структурі

психіки такого конструкту, як обдарованість не може не впливати на загальну роботу психіки, а отже, не може залишатися безслідною і непоміченою. Вона дає про себе знати у формі специфічних когнітивних, емоційних і особистісних образів, що доступні для суб'єкта процесу в континуумі чутливості від непевних інтуїтивно-емоційних відчуттів і станів до чітко усвідомлюваних і понятійно адекватно виражених образів. Можна припустити, що зміст і якісні особливості цього континууму зумовлені особливостями впливу обдарованості на психічне функціонування людини. Звертають на себе увагу насамперед два варіанти такого впливу:

– обдарованість отримує санкцію від системи самості на вільне функціонування (розвиток, вираження і втілення);

– під впливом зовнішніх або внутрішніх чинників вона блокується, що спричиняє редукцію психічного функціонування, унаслідок чого характерними для нього стають тенденції до самообмеження, гальмування, прокрастинації, компенсації та гіперкомпенсації, самознецінення, перфекціонізму, амбіційності, тривожності, деформації системи смислового забезпечення процесу життя, суб'єктивного екзистенційного дискомфорту тощо. У тих чи інших варіантах поєднання між собою цих тенденцій і їх асоціації з іншими індивідуальними особливостями індивіда створюється загальна картина неоднорідності та химерності його психічного функціонування.

Наріжний камінь професійного самовизначення – це уявлення про місце та роль професії в житті: це питання про те, що доросла людина має робити, як вона має прокультурно поводити себе. Прокультурна відповідь така: «Доросла людина повинна забезпечувати себе, заробляти гроші». Це прагматична, а отже, реалістична відповідь. Однак така відповідь не вичерпує і не закриває питання. Вона відкриває нові його виміри, адже породжує наступне за близькістю аналогії питання: «Для чого заробляти гроші?»

Це питання виводить за межі дії когнітивних чинників професійного самовизначення, зокрема прагматично-реалістичного міркування і його обґрунтування шляхом продукування різноманітних за змістом і формою думок (хоча і не розриває з ним зв'язків), у сферу екзистенційно-особистісного мислення, тобто власне у сферу самовизначення як сферу, у якій відбувається як первинна дія диференціації двох фундаментальних життєвих моделей: «бути як всі» (варіант «діяти, як всі») і «бути самим собою» (варіант «діяти, як я сам вважаю доцільним»), у результаті здійснення якої відбувається вихід на рівень якісно нових вимірів

проєкту «Мое життя». З цього моменту індивід свідомо та несвідомо починає наповнювати проєкт змістом відповідної обраної ним моделі, застосовуючи для цього особистісно – когнітивні – фільтри «Це моє» і «Це не моє» як для визначення, оцінки та відбору змісту і «дизайну» проєкту загалом, так і для визначення, оцінки і відбору внутрішніх його конструктів.

Формуючи образ проєкту, проєктанти свого майбутнього створили безліч формул, які вони використовували для означення, фіксації і утримання в часі життєвої моделі, яку обрали для самоідентифікації та побудови проєкту, і які відображають їх досвід такої роботи. До формул, що відображають самоідентифікацію з прагматично-реалістичною моделлю, належать такі визначення: «Їсти – пити – це жити», «Потрібно мати таку роботу, щоб мати багато грошей і забезпечити себе всім», «Ми працюємо, щоб заробляти на життя» тощо.

Вибір професії, тобто професійне самовизначення, – це самовизначення з проєктом життя. Таке твердження не є перебільшенням. Проєкт життя – це даність психологічної реальності, що присутня в психології кожної людини у певному віці, тобто у віці життєвого проєктування, коли мейнстрімом роботи свідомості є мрії про щасливе життя, образи і смислове наповнення якого базується на переживаннях двох напрямів: переживаннях щасливого інтимного, переважно сімейного життя, і переживаннях бажаного професійного життя. Такий проєкт не обов'язково має бути детально розробленою, розгорнутою дорожньою картою майбутнього життя. Зазвичай проєкт життя постає у свідомості індивіда у вигляді згорнутого, «спресованого» образу, що представлений однією–двома картинками, які можуть інтенсивно емоційно позитивно, «солодко» переживатися й отримувати в переживаннях індивіда статус повноважних представників всього цілісного проєкту життя. Він може бути простим і навіть примітивним. Але незалежно від його якісних характеристик, зміст сукупності таких спрямованих у майбутнє особистісних і когнітивно-емоційних переживань об'єктивно виконує в структурі психічного функціонування роль проєкту життя. Його поява – це соціально-вікова психологічна закономірність, адже він виконує важливе екзистенційне завдання: розроблення порядку майбутнього життя як бажаної його перспективи, жаданого продовження. Чому об'єктивно існує потреба в проєкті?

Така потреба виникає як продукт фундаментальної потреби утримання, стабілізації життя, яке індивід має в конкретну мить свого існування у своєму розпорядженні, і його продовження. Задоволення такої потреби в людини не може забезпечуватися лише

фізіологічними засобами, оскільки фізіологічних інструментів відображення перспективи життя не існує. Це виняткова функціональна прерогатива психічного відображення та регулювання, що здійснюється через механізм антиципації, продукування образів життя, яке настане після моменту «тут і тепер», у майбутньому, у перспективі. Оперування перспективою свого життя, віртуальною реальністю, що виростає з алгоритмів і характеристик короткого часового проміжку життєвої реальності, – специфічно людська здатність. Передбачення того, що може статися з життям у неіснуючому просторі, що вірогідно з'явиться в суміжному з «тут і тепер» просторі, або ж у віддаленому часовому просторі після низки «тут і тепер» фрагментів, – дорогоцінна адаптивна здатність людини. Проте її цінність зростає в разі з того моменту, коли на її основі і з неї виростає нова здатність – здатність до визначення і структурування перспективи свого життя, його майбутнього. Ця здатність закладає фундамент для розвитку надважливої особистісної можливості людини – можливості управління власним життям як у межах певних часових періодів, так і у масштабах життя загалом.

Спонтанне спонукання до побудови проекту свого життя як завдання, що виникає у віці активного життєвого проектування, апробації та втілення проекту, – цілком природне і закономірне явище. Таке завдання, однак, не може бути вирішеним за допомогою виникнення одного образу – ідеї. Хоча часто проект репрезентують за допомогою саме декількох образів – формул. Вони є лише верхівкою айсберга, яким насправді постає проект, усвідомлювана частина проекту, що часто постає у вигляді образу привабливого майбутнього і яка представляє на рівні свідомості увесь проект. Решта його частин зазвичай залишається поза межами поля свідомості, що не дорівнює значенню їх відсутності. Оскільки ж вони присутні у тій чи іншій формі у структурі проекту, то вони виконують роль чинників, що впливають на формування порядку ще не існуючого, але бажаного, а отже, ідеального майбутнього, адже бажане майбутнє – це завжди ідеальна реальність в силу того, що окрім позитивних очікувань у формі елементів бажаних для себе умов, успіхів і досягнень у ній нічого іншого немає. Образи такого ідеального майбутнього можуть більшою чи меншою мірою відповідати реальності теперішнього, але попри це вони залишаються ідеальними. Варто звернути увагу на те, що цей пласт проекту є особливо важливим для виявлення його особливостей в індивідів, що перебувають на такій стадії свого розвитку, як стадія життєвого проектування, а отже, для психодіагностики особливостей

професійного самовизначення загалом. Важливо враховувати те, що існують різновиди проекту, які розподіляються в континуумі від утопічних до прагматичних моделей, що відображають крайні варіанти грубої та спрощеної реалістичності. Крайні варіанти континууму демонструють різні варіанти відходу від реальності і навіть розриву з нею. Оптимальними моделями є пограничні моделі, що поєднують елементи ідеальних уявлень, тобто того, як би мало бути і як бажано, щоб було, і уявлень, що відображають порядок, який сформувався під впливом біопсихокультурних законів і традицій, які утворюють те, що зазвичай мають на увазі, коли вживають поняття реальності.

Особистісні і когнітивні чинники професійного самовизначення не є двома різними процесами, потоками психологічного змісту, між собою розділеними, окремими потоками. Вони нерозривно між собою пов'язані та перебувають у зв'язках взаємозумовлення, взаємосплетення і взаємочинення. Це єдиний потік. Їх відокремлення є виправданим лише в контексті завдань наукового аналізу. Відповідно до таких міркувань, доцільним може бути розроблення окремо моделей діагностики когнітивних та особистісних чинників професійного самовизначення індивіда, що на наступному етапі можуть стати основою розроблення єдиної моделі цього процесу.

Наведений вище емпіричний аналіз професійного самовизначення дає підстави для його розуміння і трактування як процесу, що відбувається на різних рівнях особистісного функціонування: свідомому, підсвідомому і безсвідомому.

Однією з систем, що забезпечує процес професійного самовизначення, є система особистісного функціонування людського індивіда, його самість. Самість – це визначальний системний чинник професійного самовизначення. Це зумовлено загальним функціональним призначенням самості як системи психіки. Її призначення полягає в забезпеченні самовизначення як універсального процесу, що охоплює всі види, форми та рівні життєдіяльності індивіда. Вона – одна з базових систем психіки, що за виміром функціональної каузальності виконує роль первинної системи. Саме самість визначає особливості роботи інших сфер психіки: когнітивної, афективної, спонукальної тощо. Причина її функціонального статусу як первинної інстанції психіки полягає у тому, що ядром самості є неповторна своєрідна сукупність біогенних, психогенних і соціогенних чинників, які утворюють унікальний, лише конкретному індивіду властивий механізм психічного відображення. Це механізм автентичності, автентичної, тобто такої, що відпові-

дає природі конкретної людини, рефлексивно-регулятивної її активності. Отже, провідною функцією самості є самовизначення. У контексті цих структурно-функціональних обставин система самості виконує роль загального визначального чинника професійного самовизначення.

Виявлення і діагностична оцінка самості як цілісного утворення становить значну проблему для сучасного рівня розвитку засобів психодіагностичної науки, що вимагає розкладання її на діагностично доступні у практичних цілях складники і елементи, опису її структури.

До важливих функціональних регуляторів у структурі самості, що забезпечують виконання базових завдань життєдіяльності індивіда – збереження, захисту, розвитку і виконання життєвого призначення – належить сукупність імпліцитних критеріїв і показників його функціонування. Вони розміщені у системі функціональної автентичності, яка утворює ядро самості. Зовнішній контур функціональної автентичності становлять здібності та цінності людини – утворення, що розвиваються з коренів внутрішніх конструктів її будови, роль яких виконують критерії і показники як сукупність змістових орієнтаційних утворень, що є віддзеркаленнями симбіозу елементів біопсихосоціальних генетичних культур, – еталонів автентичності функціонування.

Регуляторний вплив еталонів автентичності функціонування виявляється в тому, що в разі відповідності функціонування індивіда цим еталонам актуалізуються показники, що сигналізують про функціональне благополуччя (нормальний функціональний стан, здоров'я, оптимістичні налаштування та очікування); у випадку невідповідності – з'являється показники функціональних відхилень, одним із різновидів яких є такий показник, як тілесний і душевний біль, призначення якого полягає в тому, щоб повідомити індивіда про наявність у процесі його функціонування порушень (почуття неблагополуччя, дискомфорту, ознаки розладу, хвороби).

Така роль еталонів автентичності функціонування індивіда визначає не лише їх місце в структурі функціональної автентичності, а й специфіку їх структурно-функціонального призначення і роботи: вони відіграють роль ядра функціональної автентичності та виконують роботу в режимі, що властивий ядру будь-якого утворення: імпліцитного порядку і тиші. Це спричиняється до того, що система еталонів автентичності функціонування індивіда є важкодоступною не лише для агентів зовнішнього її розпізнавання і розробників необхідних для цього діагностичних інструментів, а й для їх усві-

домлення та лексичної ідентифікації самими їх власниками – носіями.

Такі обставини зумовлюють необхідність вироблення відповідних підходів й інструментів до ідентифікації еталонів функціонування індивіда. Підходом подібного типу може бути підхід непрямой опосередкованої ідентифікації. Його сутність полягає у здійсненні опосередкованої діагностики еталонів функціонування індивіда через виявлення більш доступних змістових компонентів функціональної автентичності, роль яких виконують насамперед здібності і цінності індивіда. Це робить виконання завдання ідентифікації регулятивних змістів функціональної автентичності індивіда реальним і значною мірою достовірним, оскільки між системою еталонів – орієнтуючих критеріїв і показників – і системою цінностей людини існують істотні змістові та функціональні зв'язки.

Підхід непрямой опосередкованої ідентифікації відкриває можливість включення у структуру моделі діагностики будь-якого виду самовизначення, включно з професійним, такого її компоненту як діагностика здібностей і ціннісних орієнтацій індивіда. Опосередкований аналіз глибинних внутрішньопсихічних механізмів і чинників здійснення самовизначення, що складають сукупність його безсвідомих форм, відкриває можливість виокремити й описати їх та розробити на цій основі їх структурно-функціональну модель, а на наступному етапі – модель діагностики особистісних чинників професійного самовизначення.

Безсвідомі форми особистісних чинників професійного самовизначення справляють великий вплив на його процес і результати. Це пояснюється структурно-функціональними їх особливостями.

Питома вага безсвідомих форм особистісних чинників у структурі професійного самовизначення залежить від виду (суб'єктного чи об'єктного) професійного самовизначення, що свідомо або несвідомо застосовується індивідом. Чим більше виражені в цьому процесі елементи суб'єктного підходу, тим сильніший вплив на процес мають безсвідомі форми. Це можна пояснити двома обставинами: елементи суб'єктного підходу тісно пов'язані з найбільш глибокими структурами самості, її ядром, роль якого виконує функціональна автентичність; індивіди, які тяжіють до застосування суб'єктного підходу в професійному самовизначенні, зазвичай відзначаються схильністю прислухатися до себе, до свого «внутрішнього голосу», тобто сигналів функціональної автентичності, і віддавати перевагу знакам, які вона транслює. Унаслідок цього суб'єктний вибір забезпечує професійне самовизначення, яке найбільшою

мірою відповідає параметрам її функціональної автентичності, сутнісним природним особливостям індивідуальності людини як структури, що виражає її неповторність.

Чим більше виражений об'єктний підхід, тим більше місця в процесі займають свідомі особистісні чинники професійного самовизначення, у яких питома вага соціокультурних форм, що локалізовані в межах свідомого і підсвідомого рівнів функціонування, є значною. Це закономірно, оскільки вони – це результат впливу на індивіда культури й актуального соціального середовища, орієнтири яких (уявлення, стереотипи, традиції, цінності, вимоги, що відображають наявні суспільні виклики тощо) використовуються як критерії поведінки у ситуації професійного самовизначення. В силу цих обставин об'єктний підхід не відповідає імперативам автентичності, а ж бо відповідає меншою мірою порівняно із суб'єктивним підходом. Функціонально це пояснюється тим, що застосування об'єктного підходу зорієнтовує переважно не на зміст конструктивних функціональної автентичності (здібності, цінності індивіда), як має місце, коли застосовується суб'єктивний підхід, а на зовнішні чинники й орієнтири, які вони транслюють. Ці чинники й орієнтири, у разі некритичного їх прийняття і підпорядкування їм, змінюють статус індивіда, часто непомітно для нього, із суб'єкта професійного самовизначення на його об'єкт. У результаті відбувається внутрішньо-особистісна зміна орієнтації: замість орієнтації на систему еталонів функціональної автентичності індивід починає орієнтуватися на систему соціокультурних еталонів поведінки (зазвичай поверхневих співставно з вимірами самості, а отже, стереотипних і, як наслідок, відчужених від особистісних потреб конкретної людини) і використовувати їх критерії в ситуації професійного самовизначення.

Це призводить до виникнення абсурдної ситуації, оскільки полярно суперечить самій сутності процесу, яку виражає ключове поняття у його назві: «самовизначення». Така трансформація є джерелом значної кількості протиріч, невідповідностей, помилок, колізій і конфліктів, що мають місце в процесі професійного самовизначення.

У традиційних моделях технологій допомоги у виборі професій спрямованість психологічних і поведінкових актів вибору має зовнішній вектор: вони націлюють на пропозицію, що представлена як перелік наявної в конкретному суспільстві сукупності професій. Імплицитною формулою таких моделей є формула «Пізнай професію». Гуманістично зорієнтований підхід обґрунтовує необхідність застосування протилежного за спрямованістю вектора: вну-

трішнього вектора психологічних і поведінкових актів вибору професії. Його формула – «Пізнай себе». Цей підхід відповідає сутності того процесу, який номінується терміном «професійне самовизначення». Згідно з його ідеологією першим кроком у складному процесі вибору професії та його наскрізною транзакцією є пізнання себе, відкриття своєї автентичності з позиції суспільного імперативу професійної продуктивної роботи індивіда, його обов'язку і відповідальності, а також проєкції віднайденної власної автентичності в площину релевантного виду професійної роботи та її якості.

Наявність подібних феноменів підкреслює актуальність підходу непрямой опосередкованої ідентифікації еталонів автентичності функціонування індивіда, а отже, і глибинних, безсвідомих, а тому насамкінець найбільш впливових форм особистісних чинників професійного самовизначення. Це створює передумови для виконання завдання ідентифікації регулюючих конструктивних функціональної автентичності індивіда попри його значну теоретичну та практичну складність.

Чому і з чого виникає необхідність або потреба у самовизначенні? Вона походить від невизначеності, орієнтаційної аморфності життєвої ситуації. Це одна з природних передумов, яка є необхідною для адаптації у формі зміни неадаптивних особистісних і когнітивних орієнтацій, перебудови життя на основі новостворених орієнтацій для його збереження, збагачення різноманітними ресурсами, зокрема ресурсами перспективи продовження.

Універсальним засобом актів творення людиною життя є впорядкування. Цей фундаментальний інструмент її життєдіяльності визначає один із вимірів її видової сутності: спрямованість на перетворення стану невизначеності – неструктурованості в порядок як стан визначеності, що втілена в завершену структуру. Згідно з цим своїм призначенням, людина наділена такою фундаментальною особистісною якістю, як нетолерантність до невизначеності. Ця якість становить основу спонукальної функції самості кожного людського індивіда і його природного прагнення подолати невизначеність, перетворивши її у ту чи іншу форму визначеності відповідно до неповторного, своєрідного індивідуального варіанту, що формується під впливом імпульсів функціональної автентичності. З цього походить властива людині як видовій істоті креативність, прагнення до творчості. Це природний імпульс. І бере він свій початок із потреби визначитися щодо світу і його феноменів та щодо себе. Усі акти, які здійснює людина для того, щоб визначитися стосовно себе, утворюють таку специфічну форму активності

людини, як самовизначення. У первинному значенні, походження якого пов'язано з фундаментальною якістю людини – нетолерантністю до невизначеності, – самовизначення – це процес подолання хаосу в собі та прагнення впорядкувати себе, створити із себе порядок. Порядок – це норма, адже світ функціонує як впорядкована система. Визначення і самовизначення, як впливає з такої послідовності закономірностей, – це процес переходу зі стану ненормальності до стану нормальності. Глибинним критерієм нормальності, таким чином, є відповідність порядку та впорядкованості. Отже, критерієм оцінки відповідності функціонування людини, її життєвої активності, є її прагнення задовільнити свою потребу в переході від стану невизначеності, неупорядкованості до стану визначеності і впорядкованості, що можна здійснити лише засобами релевантного цій потребі процесу самовизначення і досягнення стану самовизначеності.

Виокремлення зазначеного спонукання є важливим для розуміння механізмів, які людина використовує для подолання однієї із значних небезпек, що загрожує життю: стану невизначеності, що може виявлятися в обох своїх вимірах: внутрішньому (психологічний хаос, наприклад, у думках) і зовнішньому (хаос у середовищі). Найбільшою психологічною небезпекою, яку породжує і містить невизначеність, є дезорієнтація і стан дезорієнтованості, позаяк вона паралізує спонукальну систему, а отже, і активність індивіда, що робить його уразливим перед лицем як зовнішніх, так і внутрішніх чинників загрози життю.

Визначитися зовнішньо і внутрішньо щодо подій у середовищі і щодо подій у самому собі – означає стати зорієнтованим, знати що і як робити і відповідно до цього діяти. Спонукування до подолання невизначеності і психологічні способи його задоволення – механізми, що сформувалися еволюційно. До фундаментальних варто зарахувати механізм самовизначення.

Що собою являє цей механізм?

Самовизначення – це процес особистісної активності, що виникає внаслідок дії імперативів стану невизначеності та націленості на його зміну шляхом пошуку прийнятних із позиції критеріїв автентичності індивіда моделей розв'язання різних за тривалістю, складністю та ступенем значущості життєвих суперечностей.

Отже, системою психіки, що забезпечує процес самовизначення та досягнення стану самовизначеності є самість людини. Це його системний і провідний особистісний чинник.

Досягнення стану самовизначеності виявляє спонукальні сили індивіда, що знаходить своє відображення в переживанні ним

таких афективних станів, як почуття свободи, ентузіазму, підвищеної енергійності, активності, оптимізму. Самоневизначеність навпаки – загальмовує чи блокує спонукальні сили індивіда і зумовлює виникнення у нього низки афективних станів спектру пригніченості різного ступеня вираженості: дезорієнтованості, емоційного дискомфорту, розгубленості, роздратованості, відчуття безвиході, власного безсилля, безперспективності, хаосу, відчаю, безпорадності, самовідчуття непридатності та непотрібності, ізолюваності тощо.

Водночас стан невизначеності містить потенціал певних форм негативного спонукання адаптивної спрямованості, що зумовлено особливостями його феноменологічної структури: негативні стани, які є його складниками, породжують переживання дискомфорту, що яскраво і виразно сигналізує про стан неблагополуччя і спонукає індивіда позбавитися його, вийти за його межі в площину станів, у яких відкриваються нові особистісні горизонти життєвої перспективи.

Негативне спонукання – це еволюційно вироблений механізм другої оболонки психологічного захисту. У процесах професійного самовизначення він присутній як спосіб вирішення його суперечностей і кризових ситуацій на всіх його стадіях і етапах.

Самовизначення як акт з'являється у відповідь на виникнення в житті індивіда екзистенційних суперечностей, тобто суперечностей, що пов'язані з психологічним виміром організації та управління рухом власного життя, яке є рухом за своєю сутністю, рухом, що не переривається і не припиняється ні на мить. Це відбувається незалежно від суб'єктивного ставлення та переживань людини. І це становить фундаментальну суперечність, що ставить людину в позицію необхідності робити втручання у своє життя, у безперервний його плин. Модель позиції «Пливти за течією» у цій ситуації є неадекватною їй, оскільки це суперечить фундаментальному природному імпульсу та завданню людського індивіда: зберегти себе в плінні руху життя і продовжити своє перебування у ньому по можливості на максимально довгий строк. Це передбачає наявність більше чи менше розвиненої здатності чинити опір більш чи менш сильній течії життя. Основою цієї здатності є здібності індивіда здійснення втручання в потік власного життя.

Наступною функціональною ланкою цього механізму постає здійснення вибору між формами чи видами втручання: застосувати способи втручання у власне життя, що застосовують іншими, оточуючими, усіма чи винайти і застосувати власний спосіб втручання у своє життя? Еволюційно для вирішення цієї

суперечності розвинулася система самості і її утворюючий й функціонально інтегруючий механізм – самовизначення. Задіявання цього механізму для втручання у своє життя набуває характеру вибору між такими його різновидами, як «Зробити, як всі» і «Зробити так, як природно для мене». У ході розв'язання цієї універсальної суперечності можуть мати місце проста форма самовизначення, коли індивід віддає перевагу одному з цих варіантів, і складна форма, що передбачає поєднання їх елементів. У випадках такої форми самовизначення, що є найбільш поширеною, застосовується зазвичай поєднання основоположних елементів загальнолюдської культури і етнічно й релігійно своєрідних культур, починаючи зі змістового шару колективного безсвідомого і закінчуючи свідомими культурними змістами (основа змісту самовизначення), та елементів, що є продуктом творчості самого індивіда. У такому разі індивід опиняється у ситуації необхідності самовизначення щодо різних варіантів поєднання культурних і власних способів вирішення суперечностей. Це робить процес самовизначення складним і у крайніх формах вияву такої складності може ставити індивіда в положення невизначеності, дезорієнтованості, безвиході, глухого кута, що може переживатися у формах станів пригніченості, втрати відчуття перспективи життя, самознецінення, відчаю тощо.

Функціональне призначення професійного самовизначення у його імпліцитних вимірах значення і смислу полягає в тому, щоб обрати модель благополучного існування протягом робочого дня і всього періоду робочої професійної активності. Психологічним стрижнем виконання цієї функції індивідом є його прагнення уникнення дисонансу між вимогами професії до системи здібностей і якостей працівника і його відповіддю на ці вимоги. Або ж, якщо обрати для альтернативного бачення ситуації позицію з протилежного боку, – прагнення досягнення гармонійної відповідності між вимогами професії до системи здібностей і якостей працівника і його відповіддю на ці вимоги. Дисонанс у цій ситуації відношень стає джерелом різних форм дисоціацій, сила вираженості яких може досягати ступеня страждання; гармонія – асоціативних станів, що продукують піднесення і впевненість щодо своїх здібностей, екзистенційного теперішнього і майбутнього, які слугують підтвердженням релевантності здійсненого професійного самовизначення.

Використані літературні джерела

1. Діагностика самовизначення щодо майбутньої професії обдарованих учнів ліцею: метод.

рек. / Н. А. Бельська, М. Ю. Мельник, М. М. Новгородська. – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2020. – 36 с.

2. Костюк Г. С. Роль професійного самовизначення у формуванні особистості. Запитання професійної орієнтації учнів / Г. С. Костюк. – Київ : Радянська школа, 1969. – С. 3–14.

3. Кьеркегор С. Страх и трепет / С. Кьеркегор; пер. с дат. – М. : Республика, 1993. – 383 с.

4. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 432 с.

5. Погрибна В. Л. Професійне самовизначення: проблеми теорії та практики / В. Л. Погрибна, І. В. Підкуркова // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2017. – № 4. – С. 106–117. – (Серія: «Соціологія»).

6. Садова М. А. Складові потенціалу самореалізації та картини світу особистості: монографія / М. А. Садова, Р. М. Свинаренко. – Кіровоград : Кіровоград. вид-во, 2011. – 415 с.

7. Ткаченко М. В. Чинники професійного самовизначення учнів як фактор самореалізації особистості / М. В. Ткаченко // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2013. – № 12. – С. 1–9.

8. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник / В. Франкл; пер. с англ. и нем. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

References

1. Belska, N. A., Melnyk, M. Yu., & Novogorodska, M. M. (2020). *Diahnostyka samovyznachennia shchodo maibutnoi profesii obdarovanykh uchniv litseiu* [Diagnostics of self-determination regarding the future profession of gifted lyceum students]. Kyiv, 36 p. [in Ukrainian].

2. Kostyuk, G. S. (1969). *Rol profesiinoho samovyznachennia u formuvanni osobystosti. Zapytannia profesiinnoi oriientsatsii uchniv* [The role of professional self-determination in personality formation. The question of the professional orientation of students]. Kyiv, P. 3–14. [in Ukrainian].

3. Kierkegaard, S. (1993). *Strakh y trepet* [Fear and trepidation]. Moscow, 383 p. [in Russian].

4. Maslow, A. (1999). *Dalnye predely chelovecheskoi psykhyky* [The far reaches of the human psyche]. St. Petersburg : Eurasia, 432 p. [in Russian].

5. Pogribna, V. L., & Pidkurkova, I. V. (2017). *Profesiine samovyznachennia: problemy teorii ta praktyky* [Professional self-determination: problems of theory and practice]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho» – Bulletin of the Yaroslav the Wise National University of Ukraine*. No. 4, 106–117. [in Ukrainian].

6. Sadova, M. A. & Svinarenko, R. M. (2011). *Skladovi potentsialu samorealizatsii ta kartyny svitu osobystosti* [Components of the potential of self-realization and the picture of the world of the individual]. Kirovohrad, 415 p. [in Ukrainian].

7. Tkachenko, M. V. (2013). Chynnyky profesiinoho samovyznachennia uchniv yak faktor samorealizatsii osobystosti [Factors of professional self-determination of students as a factor of self-realization of personality]. *Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti – Education and development of gifted personality*. No. 12. P. 1–9. [in Ukrainian].

8. Frankl, V. (1990). *Chelovek v poyskakh smysla [Man's search for meaning]*. Moscow, 368 p. [in Russian].

Kovalchuk Yurii, Candidate of Psychological Sciences, Leading Researcher of Giftedness Diagnostics Department of Institute of Gifted Children of NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION AS A MECHANISM OF UPDATING THE PROCESS OF DISCOVERING THE SYSTEM OF AN INDIVIDUAL'S ABILITIES

Summary.

The article contains an overview of the main provisions of the author's concept of the phenomenon of professional self-determination. Professional self-determination is interpreted as a psychological mechanism of actualization of the process of revealing the life potential of an individual, in particular the potential of his abilities and giftedness. The assumption that professional self-determination is one of the defining elements of the set of protophenomena of self-determination as a fundamental universal human ability is justified. It is emphasized that taking into account the circumstances, peculiarities of origin and structural-functional affiliation of professional self-determination plays an important role in building an understanding of the psychological essence of the problem of choosing an individual's professional type of life activity, including its implicit aspects. This concerns, first of all, such an aspect of this problem as the place of a professional type of life activity in the general context of a person's life. The functional purpose of professional self-determination in its implicit dimensions of meaning and sense is to choose

a model of prosperous existence during the working day and the entire period of working professional activity. The psychological core of the performance of this function by an individual is his desire to avoid dissonance between the requirements of the profession to the system of abilities and qualities of the employee and his response to these requirements, as well as the goal of achieving a harmonious match between them.

The article describes the subject and object types of professional self-determination. The characteristics of the subject type include confidence, purposefulness, an optimistic assessment of one's capabilities, a view of the profession as one that can be mastered, be successful in it, and achieve the desired life benefits and goals at the expense of the opportunities present in it. The object type is described as a type that is characterized by an individual's excessive criticality of his abilities and professionally significant qualities, insecurity, low self-esteem, a hypertrophied vision of professional requirements and difficulties, a tendency to pessimistically assess his capabilities in mastering a given profession, despite its attractiveness, addiction from the opinion and recommendations of others, a low level of resistance to them and a low level of self-sufficiency.

The author draws attention to the existence of a correlation between the degree of giftedness and the age-specific features of professional self-determination, which is manifested primarily in self-determination in relation to professions of a creative nature: the higher the degree of giftedness, the earlier and more stable professional self-determination. It is suggested that this relationship is due to the specifics of the influence of giftedness on the general mental functioning of a person. A significant place in the article is devoted to the analysis of functional connections between the phenomena of professional self-determination and self-determination as a universal human quality, as well as deep personal systems and mechanisms that ensure their work.

Keywords: life self-determination; life project; professional self-determination; identity; professional identity.

Стаття надійшла до редколегії 28 жовтня 2022 року